

ग. ह. खरे: जीवन, कार्य आणि भारतीय इतिहास लेखनातील योगदान

दिवेकर रत्नप्रभा रतन
संशोधक विद्यार्थीनी (इतिहास)

१. प्रस्तावना (Introduction)

भारतीय इतिहासलेखनाच्या परंपरेत प्राथमिक साधनांचा शोध, त्यांचे वर्गीकरण, संपादन आणि चिकित्सक विश्लेषण यांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. विसाव्या शतकात ज्या मोजक्या इतिहासकार आणि प्रकांड पंडितांनी प्रत्यक्ष दस्तऐवज आणि पुराव्यांच्या आधारे वस्तुनिष्ठ इतिहासलेखनाचा पाया मजबूत केला, त्यामध्ये गणेश हरी खरे (ग. ह. खरे) यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते. ग. ह. खरे हे केवळ एका विशिष्ट कालखंडाचे इतिहासकार नव्हते, तर ते एक निष्ठावंत संशोधक, प्रगल्भ लिपिशास्त्रज्ञ (Paleographer), नाणेशास्त्रज्ञ (Numismatist), अभिलेखागार तज्ज्ञ आणि वास्तुकलेचे अभ्यासक होते. महाराष्ट्रातील आणि विशेषतः दक्षिण भारताच्या (दख्खन) इतिहास संशोधनाला एक शास्त्रीय व आधुनिक दिशा देण्याचे ऐतिहासिक कार्य त्यांनी प्रदीर्घ काळ केले. पुणे येथील 'भारत इतिहास संशोधक मंडळ'शी (BISM) त्यांचे असलेले नाते केवळ संस्थात्मक नव्हते, तर ते अविभाज्य आणि भावनिक होते; त्यांनी आपल्या आयुष्याची तब्बल ६० हून अधिक वर्षे या संस्थेला समर्पित करून ती आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नावारूपास आणली. शिवकालीन इतिहास, आदिलशाही, कुतुबशाही, बहामनी साम्राज्य आणि मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांचे संपादन करून त्यांनी इतिहासलेखनातील अनेक जुने संभ्रम व पूर्वग्रह खोडून काढले. मोडी, फारसी, संस्कृत आणि प्राचीन कन्नड-तेलगू लिप्यांवरील त्यांच्या प्रगाढ प्रभुत्वामुळे त्यांनी हजारो ऐतिहासिक दस्तऐवजांचे शुद्धीकरण, लिप्यंतरण व भाषांतर केले. इतिहासलेखनात कल्पकता किंवा भावनांपेक्षा प्रत्यक्ष पुराव्याला सर्वोच्च स्थान देण्याची त्यांची कडक वैचारिक शिस्त होती, ज्यामुळे त्यांच्या एकूणच साहित्यनिर्मितीला जागतिक स्तरावर प्रचंड विश्वासार्हता लाभली. हा विस्तृत संशोधन निबंध ग. ह. खरे यांच्या खडतर जीवनप्रवासाचा, त्यांच्यातील राष्ट्रीय जाणिवांचा, स्वातंत्र्यलढ्यातील सहभागाचा आणि त्यांनी ऐतिहासिक साहित्यात घातलेल्या पायाभूत मोलाच्या भरतीचा चिकित्सक व सखोल वेध घेतो.

२. जीवनपट:

गणेश हरी खरे यांचा जन्म १० जानेवारी १९०१ रोजी महाराष्ट्रातील एका मध्यमवर्गीय आणि पारंपरिक संस्कार असलेल्या कुटुंबात झाला. त्यांचे बालपण अत्यंत साधेपणात गेले, परंतु घरात असलेल्या सुशिक्षित वातावरणामुळे त्यांच्यात लहानपणापासूनच वाचनाची आणि जुन्या वस्तू गोळा करण्याची आवड निर्माण झाली. प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करत असतानाच त्यांच्यात किल्ले, जुनी नाणी, मंदिरे आणि ऐतिहासिक वास्तू यांच्याबद्दल प्रचंड कुतूहल आणि

जिज्ञासू वृत्ती निर्माण झाली होती. उच्च शिक्षणासाठी पुण्यात आल्यानंतर त्यांचा संबंध 'भारत इतिहास संशोधक मंडळा'शी आला, जेथे त्यांना इतिहासकार द. वा. पोतदार, न. चिं. केळकर आणि खरे शास्त्री यांच्यासारख्या दिग्गज संशोधकांचे थेट मार्गदर्शन व सान्निध्य लाभले. या संपर्कातून ग. ह. खरे यांच्यातील सुप्त आणि चौकस संशोधकाला खऱ्या अर्थाने दिशा मिळाली आणि त्यांनी इतिहास संशोधनालाच आपले जीवनध्येय मानले. केवळ बंदिस्त खोलीत बसून किंवा लायब्ररीतील पुस्तकी ज्ञानावर अवलंबून न राहता त्यांनी प्रत्यक्ष मैदानी संशोधन (Fieldwork) सुरू केले; त्यांनी महाराष्ट्रातील आणि शेजारील राज्यांतील शेकडो किल्ले, मंदिरे, मठ आणि गावागावांतील जुन्या वाड्यांना भेटी देऊन धूळ खात पडलेली हजारो कागदपत्रे गोळा केली. मोडी आणि फारसी भाषांचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी त्यांनी अहोरात्र कष्ट उपसले आणि ऐतिहासिक पत्रांचे वाचन करण्याचे अद्वितीय भाषाशास्त्रीय कौशल्य आत्मसात केले. अत्यंत प्रतिकूल आर्थिक परिस्थिती, तुटपुंजे मानधन आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्या असतानाही त्यांनी कधीही आपल्या ज्ञानसाधनेशी तडजोड केली नाही आणि मंडळाचे पूर्णवेळ कार्यवाह म्हणून अत्यंत पारदर्शकपणे जबाबदारी स्वीकारली. त्यांचे राहणीमान अत्यंत साधे, धोतर आणि कोट अशा पारंपरिक वेशभूषेत राहणारे होते, पण त्यांचे ऐतिहासिक विचार मात्र अत्यंत आधुनिक, प्रगल्भ आणि धारदार होते.

तरुण संशोधकांना दप्तरांचे वाचन शिकवणे, शेकडो व्याख्याने देणे आणि इतिहास परिषदांचे यशस्वी आयोजन करणे हाच त्यांचा दैनंदिन परिपाठ बनला होता. त्यांच्या याच अखंड, निस्पृह आणि अविरत ज्ञानयज्ञामुळे त्यांना इतिहास जगतात 'इतिहासमहर्षी' म्हणून आदराने संबोधले जाऊ लागले. वयाच्या ८४ व्या वर्षापर्यंत, म्हणजेच अनेक शारीरिक व्याधींनी ग्रासलेले असताना आणि दृष्टी कमजोर झालेली असतानाही त्यांचे ऐतिहासिक वाचन आणि संशोधन अविरत सुरू होते. अशा या थोर, तपस्वी आणि ऋषितुल्य इतिहास संशोधकाचे निधन १९ जून १९८५ रोजी पुणे येथे झाले, ज्याने भारतीय इतिहास संशोधनाच्या क्षेत्रातील एक देदीप्यमान, प्रामाणिक आणि सत्यशोधक पर्व संपले.

३. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील सहभाग (Participation in Freedom Movement)

ग. ह. खरे हे केवळ दस्तऐवजांच्या जगात रमणारे संशोधक नव्हते, तर त्यांच्या अंतःकरणात देशप्रेमाची आणि राष्ट्रवादाची तीव्र भावना धगधगत होती. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात जेव्हा भारतात महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्यलढ्याने जनआंदोलनाचे रूप धारण केले, तेव्हा खरे यांनीही या आंदोलनात स्वतःला झोकून दिले. १९३० च्या दशकातील 'सविनय कायदेभंग' (Civil Disobedience) आणि 'झेंडा सत्याग्रह' या आंदोलनांमध्ये त्यांनी केवळ पाठिंबा दिला नाही, तर पुण्यात प्रत्यक्ष रस्त्यावर उतरून सत्याग्रहाचे नेतृत्व केले. ब्रिटिश सरकारच्या जुलुमी कायदे आणि धोरणांविरुद्ध देशभक्तीपर भाषणे केल्याबद्दल आणि जनतेत राजकीय जागृती घडवून आणल्याबद्दल त्यांना ब्रिटिशांच्या कडक कारवाईला सामोरे जावे लागले व त्यांना तुरुंगवास पत्करावा लागला. तुरुंगात असतानाही या कर्मयोग्याने आपला वेळ वाया घालवला नाही; त्यांनी

तिथेही ऐतिहासिक ग्रंथांचे वाचन, मनन आणि विविध लिप्यांच्या अभ्यासाचा सराव सुरू ठेवला, ज्यामुळे त्यांची वैचारिक प्रगल्भता अधिकच वाढली. स्वातंत्र्य चळवळीतील त्यांचा सहभाग हा केवळ राजकीय सत्तेच्या बदल्यासाठी नव्हता, तर तो सांस्कृतिक आणि बौद्धिक राष्ट्रवादाशी (Cultural Nationalism) जोडलेला होता. परकीय राजवटीत पाश्चात्य आणि साम्राज्यवादी लेखकांकडून भारताचा इतिहास जाणीवपूर्वक विकृत, हीन आणि पूर्वग्रहदूषित पद्धतीने लिहिला जात आहे, हा इतिहास अस्सल साधनांच्या आधारे दुरुस्त करणे हेही एका प्रकारे सर्वोच्च देशसेवेचेच कार्य आहे, अशी त्यांची ठाम धारणा होती. म्हणूनच, तुरुंगातून बाहेर आल्यानंतर त्यांनी स्वतःला पूर्णपणे आणि अधिक जोमाने इतिहास संशोधनाच्या कार्याला वाहून घेतले. त्यांनी आपल्या लेखनातून, ग्रंथातून आणि व्याख्यानातून भारतीय तरुणांमध्ये राष्ट्रभ्रमान, अस्मिता आणि इतिहासाची शास्त्रीय चाड निर्माण केली, जी अप्रत्यक्षपणे देशाच्या स्वातंत्र्य चळवळीला वैचारिक बळ देणारी ठरली.

४. ग. ह. खरे यांचे ऐतिहासिक ग्रंथ आणि साहित्यिक कार्य (Literary Works)

ग. ह. खरे यांचे साहित्यिक आणि संपादकीय कार्य अथांग, विविधांगी आणि येणाऱ्या अनेक पिढ्यांना मार्गदर्शक ठरेल असे आहे. त्यांनी मराठी, इंग्रजी आणि हिंदी भाषांमध्ये विपुल प्रमाणात लेखन केले, जे आजही इतिहास संशोधकांसाठी दीपस्तंभासारखे काम करते.

- **'संशोधकाचा मित्र':** हा त्यांचा अत्यंत लोकप्रिय आणि पायाभूत ग्रंथ असून, नवशिक्या इतिहास संशोधकांसाठी तो आजही एका अनिवार्य मार्गदर्शिकेसारखा (Manual) वापरला जातो. इतिहास संशोधन करताना साधनांची चिकित्सा कशी करावी, बनावट दस्तऐवज कसे ओळखावे, याचे शास्त्रशुद्ध विवेचन यात आहे.
- **'मूर्तीविज्ञान' (Iconography):** भारतीय देवदेवतांच्या मूर्ती, त्यांची शास्त्रीय लक्षणे, आयुधे, मंदिरे, शिल्पकला आणि भारतीय स्थापत्य यांवर प्रकाश टाकणारा हा संपूर्ण भारतीय पातळीवर एक मैलाचा दगड ठरलेला ग्रंथ आहे.
- **'महाराष्ट्राची चार दैवते':** महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक, धार्मिक आणि सामाजिक इतिहासाचा वेध घेताना खंडोबा, विठ्ठल, तुळजाभवानी आणि ज्योतिबा या दैवतांच्या ऐतिहासिक उत्पत्तीचा शोध त्यांनी या प्रबंधात घेतला.
- **'ऐतिहासिक फारसी साहित्याचे संपादन':** त्यांनी अनेक खंडांमध्ये विखुरलेल्या, विशेषतः बहामनी आणि आदिलशाही कालीन फारसी आणि पर्शियन अधिकृत दस्तऐवजांचे अत्यंत अचूक मराठीत अनुवाद व संपादन केले, ज्याने शिवकालीन इतिहासाला अनेक नवी अस्सल साधने मिळवून दिली.
- **'शिवचरित्र साहित्य':** भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या माध्यमातून प्रकाशित झालेल्या 'शिवचरित्र साहित्य' या बहुमूल्य खंडांच्या संपादनात, संकलनात आणि मुद्रण शुद्धीकरणात ग. ह. खरे यांचा सिंह वाटा होता.

- **'भारतीय नाणेशास्त्र' (Numismatist Studies):** प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळातील सोन्याची, चांदीची आणि तांब्याची नाणी, त्यांवरील लिप्या आणि राजे यांचा शास्त्रीय अभ्यास करून त्यांनी या विषयावर अनेक महत्वाचे राष्ट्रीय शोधनिबंध लिहिले.

५. योगदान

ग. ह. खरे यांचे इतिहासलेखनातील सर्वात मोठे शक्तिस्थान म्हणजे त्यांचे भाषाशास्त्रावरील (Linguistics) आणि अभिलेखशास्त्रावरील (Epigraphy) अफाट प्रभुत्व हे होते. छत्रपती शिवाजी महाराज आणि मराठा साम्राज्याचा इतिहास समजून घेण्यासाठी केवळ मराठी कागदपत्रे पुरेशी नव्हती, कारण त्या काळातील बहुतांश राजकीय पत्रव्यवहार, करारनामे आणि सनदा या मोडी लिपीत किंवा विजापूर-गोवळकोंडाच्या सुलतानशाहीमुळे फारसी (Persian) भाषेत होत्या. ग. ह. खरे यांनी फारसी भाषेचे व्याकरण आणि त्या काळातील प्रशासकीय पारिभाषिक शब्दांचा इतका सखोल अभ्यास केला की, ते मूळ फारसी पत्रातील लपलेले गर्भितार्थ सहज उलगडून दाखवत असत. त्यांनी मोडी लिपीच्या घसघशीत वाचनाचे शास्त्र विकसित केले, ज्यामुळे शेकडो वर्षांपासून दप्तरखान्यात पडून राहिलेली 'किर्दी' (हिशोबाच्या वह्या), 'महझर' (न्यायालयाचे निवाडे) आणि 'करीने' (ऐतिहासिक हकीकती) सर्वसामान्य अभ्यासकांसाठी खुली झाली. अनेकदा इतर इतिहासकारांकडून फारसी शब्दांचे मराठीत भाषांतर करताना गल्लत होत असे, परंतु खरे यांनी मूळ संस्कृती आणि संदर्भ लक्षात घेऊन शब्दांचे अचूक अर्थ लावले. त्यांनी केवळ शब्दांचे भाषांतर केले नाही, तर त्या पत्रांचा 'कालनिर्णय' (Chronological Dating) करण्यासाठी हिजरी सन, सुहूर सन आणि राज्याभिषेक शक यांची गणिते मांडून अचूक तारखा निश्चित केल्या. हे भाषाशास्त्रीय योगदान असल्याशिवाय मराठ्यांच्या इतिहासाची पुनर्रचना करणे अशक्य होते, हे त्यांनी आपल्या कार्यातून सिद्ध करून दाखवले.

६. भारतीय इतिहासलेखनातील प्रमुख योगदान (Major Historical Contribution)

भारतीय इतिहासलेखनाच्या क्षेत्रात ग. ह. खरे यांचे योगदान पायाभूत, पथदर्शक आणि क्रांतीकारी मानले जाते. त्यांच्या आधीचा इतिहास हा प्रामुख्याने बखर वाङ्मय, भाकडकथा, दंतकथा किंवा पाश्चात्य व ब्रिटिश लेखकांच्या साम्राज्यवादी, पूर्वग्रहदूषित दृष्टिकोनावर आधारित होता. खरे यांनी 'अस्सल साधनांशिवाय इतिहास नाही' (No Document, No History) हा थोर इतिहासकार वि. का. राजवाडे यांचा नियम अत्यंत कठोरपणे पुढे चालवला आणि त्यात अधिक आधुनिक वैज्ञानिक शिस्त आणली. त्यांनी दक्षिण भारताचा, विशेषतः विजयनगरचे हिंदू साम्राज्य, बहमनी राजवट, तसेच विजापूरची आदिलशाही आणि गोवळकोंड्याची कुतुबशाही यांच्या मराठ्यांशी असलेल्या राजकीय व आर्थिक संबंधांवर नवा आणि तटस्थ प्रकाश टाकला. मोडी आणि फारसी लिपीच्या शेकडो दुर्मीळ दस्तऐवजांचे त्यांनी केलेले अचूक वाचन आणि कालनिर्णय यामुळे अनेक प्रस्थापित पण चुकीचे ऐतिहासिक प्रवाद कायमचे खोडून काढण्यात आले. त्यांनी इतिहास संशोधनाला केवळ राजे-महाराजे आणि त्यांच्या राजकीय लढाया किंवा

युद्धांपुरते मर्यादित न ठेवता, त्याला सामाजिक स्थिती, सामान्य जनतेचे आर्थिक जीवन, महसूल पद्धती, नाणेशास्त्र आणि मूर्तीविज्ञानाच्या अंगाने सर्वसमावेशक व समृद्ध केले. त्यांच्या उत्कृष्ट संपादकीय कौशल्यामुळे शेकडो ऐतिहासिक पत्रांचे मूळ व शुद्ध पाठ अभ्यासकांसमोर आले, ज्यामुळे इतिहासाचे विकृतीकरण थांबले. भारत इतिहास संशोधक मंडळाची अमूल्य ग्रंथसंपदा, हस्तलिखिते आणि ऐतिहासिक दप्तरखाना अत्यंत शास्त्रशुद्ध पद्धतीने लावून त्यांनी भावी पिढ्यांतील संशोधकांसाठी ज्ञानाचा एक कधीही न संपणारा अमूल्य ठेवा जतन करून ठेवला.

७. निष्कर्ष (Conclusion)

इतिहासमहर्षी ग. ह. खरे यांचे प्रदीर्घ जीवन आणि त्यांचे अथांग कार्य हे ज्ञानसाधनेचे, निष्ठेचे, निस्पृहतेचे आणि कठोर परिश्रमांचे एक ज्वलंत उदाहरण आहे. त्यांनी आयुष्यात कधीही कोणत्याही राजकीय किंवा आर्थिक मोहाला बळी न पडता, अत्यंत गरिबीत आणि प्रतिकूल परिस्थितीतही केवळ आणि केवळ इतिहास संशोधनाचे व्रत शेवटच्या श्वासापर्यंत पाळले. त्यांनी भारतीय इतिहासलेखनाला एक शास्त्रीय, वस्तुनिष्ठ, पुराव्याधारित आणि आंतरराष्ट्रीय दर्जा मिळवून दिला. ऐतिहासिक पुराव्यांशी आणि सत्याशी कधीही तडजोड न करण्याची त्यांची करारी वृत्ती आजच्या डिजिटल काळातील नवसंशोधकांसाठी अत्यंत मार्गदर्शक व प्रेरणादायी आहे. महाराष्ट्राचा आणि एकूणच भारताचा मध्ययुगीन इतिहास आज ज्या अचूक, प्रामाणिक आणि सत्य स्वरूपात आपल्यासमोर उभा आहे, त्याचे बरेचसे श्रेय ग. ह. खरे यांच्या अथक परिश्रमांना आणि बुद्धीला जाते. त्यांच्या निधनाने भारतीय इतिहासलेखन क्षेत्रातील एक महान, तपस्वी ऋषी हरपला असला, तरी त्यांनी मागे ठेवलेले विपुल वाङ्मय, आदर्श संस्थात्मक कार्य आणि संशोधनाची कठोर शिस्त येणाऱ्या अनेक पिढ्यांना अविरतपणे मार्ग दाखवत राहील.

८. संदर्भ सूची (References)

१. खरे, ग. ह.. *संशोधकाचा मित्र*, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे.
२. खरे, ग. ह.. *मूर्तीविज्ञान*, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे.
३. कुलकर्णी, अ. रा. (१९८८). *महाराष्ट्राचे इतिहासकार*, राजहंस प्रकाशन, पुणे.
४. *भारत इतिहास संशोधक मंडळ त्रैमासिक* (ग. ह. खरे स्मृती विशेषांक, १९८६), पुणे.
५. देऊस्कर, जगन्नाथ (१९९२). *आधुनिक महाराष्ट्रातील इतिहास संशोधक*, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.
६. खरे, ग. ह. (संपा.). *शिवचरित्र साहित्य - खंड ४*, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे.
७. खरे, ग. ह.. *महाराष्ट्राची चार दैवते*, सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला, पुणे.
८. मोरवंचीकर, डॉ. रा. श्री. (२००२). *महाराष्ट्रातील इतिहास संशोधनाची परंपरा*, साकेत प्रकाशक, औरंगाबाद.